

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 25, Nummer 3 / Nisan 5772 – April 2012

OPLAGE 350 EXEMPLAREN - ABONNEMENT €8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Joods verzet met het woord

Van de redactie

Op 25 januari hield Hans Schravessande voor het Genootschap Nederland-Israël Zwolle een lezing over joods verzet in Duitsland voor en in de 2de Wereldoorlog. De inhoud van zijn lezing heeft hij voor ons bulletin op schrift gesteld. U vindt het als openingsartikel op de volgende pagina. Het artikel geeft een interessant beeld van de geestelijke weerbaarheid die joodse geleerden zoals Martin Buber en Rabbijn Leo Baeck aan de dag legden in een tijd die er steeds somberder begon uit te zien voor de Duitse joden en uiteindelijk voor alle joden in Europa.

Hans Schravessande promoveerde in 2009 op het proefschrift “Jichud. Eenheid in het werk van Martin Buber”. Het artikel *Midrasj als verzet* geeft een beeld van de enorme productie aan teksten die joodse geleerden in de jaren '30 van de vorige eeuw publiceerden en die bedoeld waren een tegenwicht te bieden tegen het geestelijke en fysieke geweld dat Duitsland steeds verder in zijn greep kreeg.

Na het artikel van Schravessande vindt u een korte aflevering uit de serie Joodse Humor van Peter van 't Riet, gewijd aan het werk van Meyer Sluysers. Nu ja, gewijd aan... Een kennismaking met, kun je beter zeggen. Als geen ander heeft Sluysers ons een inkijkje gegeven in het joodse milieu waarin witzen groeiden en bloeiden. En als geen ander heeft hij prachtige analyses gemaakt van de mentaliteit in de Amsterdamse jodenbuurt van voor de Catastrofe. Ook Sluysers werk kan gezien worden als een vorm van “joods verzet met het woord”, verzet tegen de vergetelheid die het hoogste doel van de Nazi's was: het jodendom ten onder brengen tot niemand het zich meer herinneren zou. Hun lach klinkt van zo ver... Maar hij klinkt toch nog maar..., als wij kunnen lachen om de levenskrachtige humor van toen en daar.

Als derde bijdrage is er een bespreking van het boek “Joden op De Pol” door Wim Neevel. Het is een petite histoire van een merkwaardige joodse gemeenschap in de kop van Overijssel waarvan het bestaan aan slechts weinigen bekend zal zijn. Ook die gemeenschap bestaat niet meer, maar de herinnering eraan kan ons doen beseffen hoe overal ter wereld joodse gemeenschappen kunnen ontstaan, tot bloei komen en weer kunnen verdwijnen, waarna de geschiedenis zich elders herhaalt.

Dit bulletin eindigt met drie bijdragen over gebeurtenissen in “eigen kring”. Eerst het afscheid van Dicky Koffeman, onze bibliothecaresse. Dan het afscheid van Hans Boertjens, jarenlang onze docent Bijbels-Hebreeuws. En tot slot enkele gepasseerde en nog komende bestuurswisselingen, alsmede de aankondiging van het 5de lustrum van onze stichting, dat we op zondag 4 november in de Zwolse synagoge zullen vieren rondom de 14de Samuel-Hirschlezing.

Op weg naar de afronding van de 25ste jaargang van het Judaica Bulletin hopen we u met dit nummer weer het nodige leesgenoegen bezorgd te hebben.

Midrasj als verzet

Door Hans Schravessande

Bij velen bestaat de indruk dat de joden in Duitsland de verschrikkingen van de Nazi's min of meer passief over zich heen hebben laten komen. Maar hoewel gewapend verzet onmogelijk was, waren er wel vormen van geestelijk verzet. De joodse geleerde Ernst Simon sprak hierbij van 'een nieuwe midrasj', een nieuwe manier van actuele joodse bijbeluitleg.

Joods geestelijk verzet in Nazi-Duitsland

Over het algemeen bestaat er de indruk dat de Duitse joden niet of nauwelijks tegenweer geboden hebben tegen de steeds toenemende onderdrukking vanaf 1933. Soms wordt dit ook kritisch afgewogen tegen de haarden van joods verzet in Oost Europa. Daarbij wordt over het hoofd gezien dat de situatie in Duitsland anders was. Zelfs incidenteel joods gewelddadig verzet werd zozeer met represailles beantwoord, dat de vraag naar de zin ervan aan joodse kant ook terecht gesteld werd, en vanuit historisch perspectief ook nog steeds gesteld kan worden. Maar langs twee wegen werd wel op een zinnige, waardige en waardevolle wijze een antwoord gegeven: door het bevorderen van de emigratie, vooral naar Palestina, en door het versterken van de joodse identiteit, ook als een humane reactie op de ergste vormen van onmenselijkheid.

Rabbi Leo Baeck (1873 – 1956)

De bevordering van de emigratie werd vooral gecoördineerd en gestimuleerd door de 'Reichsvertretung der Juden', waaraan rabbijn Leo Baeck leiding gaf. Het lukte om de helft van de Duitse joden te doen emigreren, hoewel lang niet allemaal naar Palestina. De Zionisten waren in die tijd overal in Europa onder de joden in de minderheid en veel joden keerden zich nog tegen het Zionisme. Maar na 1933 veranderde dat snel.

Het geestelijk verzet werd mede geleid en vorm gegeven door Martin Buber, in nauwe samenwerking met Leo Baeck. Buber gaf leiding aan de 'Mittelstelle für jüdische Erwachsenenbildung'. Overal in Duitsland werden cursussen en leerhuizen georganiseerd waar specifiek joodse onderwerpen besproken werden. Veel geassimileerde joden ontdekten met een schok dat ze joods waren en daarvan de directe consequenties ondervonden. Omdat de joden als leraren en leerlingen van de Duitse scholen verdreven waren, werden er niet alleen joodse vakken gedoceerd, maar ook algemene. Bij het jodendom ging het niet zo zeer om feitenkennis, maar om een verstaan vanuit de diepte, waardoor deze bedreigde mensen zich zekerder zouden gaan voelen en moed zouden houden.

Buber werkte nauw samen met historicus en pedagoog Ernst Simon, die daarvoor speciaal uit Palestina naar Duitsland was teruggekeerd. Buber nam deel aan cursussen over heel Duitsland, maar was vooral actief in het opnieuw opgerichte joodse leerhuis in Frankfurt, dat in de lijn van Rosenzweig verder ging. In de laatste jaren werkte hij daar nauw samen met Heschel. Het is opvallend hoe veel aandacht in de cursussen die door de Mittelstelle georganiseerd werden, gegeven werd aan de Bijbel, 'Bibelkunde'. Het leren van de Talmoed kreeg minder aandacht. De inhoud van de cursussen was ook lastig omdat aan deze leerprocessen zowel zeer orthodoxe joden als geassimileerde joden deelnamen, die weinig of niets ophadden met de synagoge. Ernst Simon

heeft beschreven hoe joodse jongeren hier voor het eerst met de Bijbel in aanraking kwamen en nog lang daarna als overlevenden vertelden hoe veel dat voor hen betekend had.

Bubers bijbelcursussen waren voor veel deelnemers een hoogtepunt. Er werd zeer zorgvuldig gelezen, maar vooral ook met de nadruk er op dat de Schrift in wezen boodschap is, een boodschap met actuele betekenis. Opvallend is dat er veel gezongen werd. Ook dat was nieuw. Het was een nieuwe manier om een gemeenschapsgevoel op te bouwen. Bij de heropening van het leerhuis in Frankfurt in 1933 werden door Mendelssohn getoonzette psalmen gezongen. Was dat nog iets van een Duits-joodse symbiose in 1933?

De uitgeverij Schocken

Van de verslagen van de cursussen is veel verloren gegaan. Maar van de geest en de inhoud ervan krijgen we een indruk door de uitgaven van de Schocken Verlag tussen 1933 en 1938, toen de uitgeverij gesloten werd. Daarbij vallen vooral de jaarlijkse 'Almanach des Schocken Verlags' op en 'Bücherei des Schocken Verlags', waarin in zes jaar ongeveer tachtig deeltjes verschenen, idealiter twee per maand. Het was een soort voorloper van ons pocketboek. De uitgever Salman Schocken was eigenaar van een warenhuisketen, en had als Zionist nauwe contacten met Buber. Bubers vroegere uitgever, de katholieke Lambert Schneider, die ook de uitgave van de Buber-Rosenzweig vertaling verzorgd had, kreeg de leiding van de uitgeverij. Daarin werd ook de bijbelvertaling voortgezet.

Hoe belangrijk deze uitgaven waren wordt geïllustreerd door een uitspraak van kinderen die circuleerde: 'Je hoeft geen angst te hebben. Ons kan niets overkomen. We hebben toch de lieve God en de Thora en de Schockenbücherei'. Vanuit het gezichtspunt van geestelijk verzet is het boeiend de inhoud van de Almanach en de boekenreeks te analyseren. Wat staat er in, in welke volgorde en met welke nadruk? De uitgaven moesten de censuur passeren, dus hoe voorkwam je inbeslagname? Het is opvallend dat dat vooral gebeurde met de paar deeltjes van niet joodse auteurs, zoals met 'Die Judenbuche' van de schrijfster Droste-Hülshoff. Hoe joodser en hoe zionistischer, hoe minder moeite de Nazi's er mee leken te hebben. Met de wens naar Palestina te emigreren gaven de joden immers zelf aan niet in Duitsland thuis te horen.

In deze uitgaven klinken troost, bemoediging

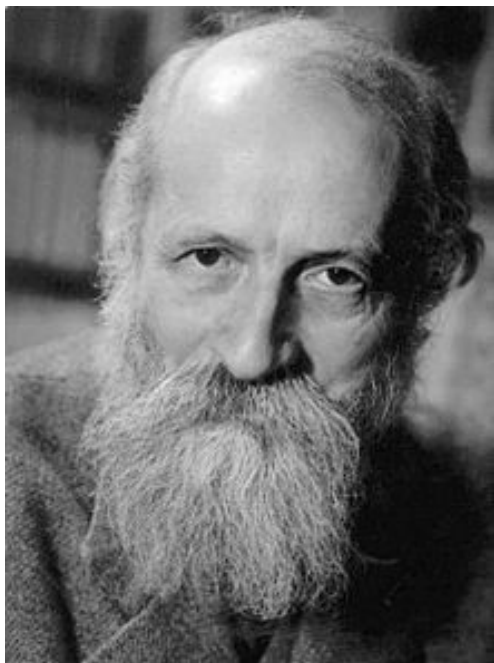
en een diep protest niet alleen tegen de Nazi ideologie en praktijk, maar ook tegen de christelijke houding tegenover de joden. Als voorbeeld kan, bijna programmatisch, de opbouw en inhoud van de eerste Almanach uit 1933 dienen. Die begint met een korte tekst van Buber, met de titel 'De joodse mens van nu': 'De joodse mens van nu is de innerlijk meest prijsgegeven mens van onze wereld. De spanningen van onze tijd hebben dit punt uitgezocht om aan hem haar kracht te meten. Zij willen ervaren of de mens zich nog tegen hen kan verzetten, en proberen dat uit bij de jood. Zal hij stand houden? Of zal hij er aan kapot gaan? Zij willen aan zijn lotgevallen ervaren hoe het met de mens gesteld is. Ze proberen het met de jood, zij verzoeken hem. Zal hij het weerstaan?'. Direkt daarop volgt Psalm 44 in de vertaling van Buber, die eindigt met:

*Rege dich!
warum schläfst du, mein Herr!
erwache!
auf die Dauer nicht lass unser dich widern!
warum birgst du dein Antlitz,
vergissest unsre Not, unsern Zwang!
In den Staub ist unsre Seele gebeugt,
unser Leib haftet am Boden.
Erhebe dich
zur Hilfe uns!
Erlöse uns
deiner Huld zu willen!*

Tegen het eind van de almanak wordt, als in een thematische omlijsting van de inhoud, Jesaja 21,11-12 weergegeven: 'Wachter, hoe lang nog duurt de nacht?...'

Op de vertaling van Psalm 44 volgt een tekst van Leo Baeck 'Omwenteling en verandering', die eindigt met 'Er is een beslissing voor en tegen het joodse volk, en die schijnt een beslissing over licht en duisternis te zijn, over opgang of neergang'. Openlijke, moedige woorden in 1933. Van Rosenzweig zijn postuum twee korte commentaren op teksten van Jehudi Halevi opgenomen. Een van die teksten heeft als opschrift 'Liefde tot de vijand'. Hierin maakt Rosenzweig een onderscheid tussen de christen die vanuit zijn superieure positie de tekst van de Bergrede van Jezus gebruikt, en de jood die vanuit zijn onderliggende positie de oproep tot vijandsliefde hoort.

Scholem schrijft over 'Na de Verdrijving uit Spanje. Over de geschiedenis van de Kabbala'. Zo zet hij het joodse rampjaar 1492 direct naast het

Martin Buber (1878 – 1965)

rampjaar 1933. Er is een tekst van Kafka opgenomen over Kierkegaards boek 'Vrees en beven' en de aartsvader Abraham. Een tekst waarin jodendom, christendom en de literaire kwaliteit van Kafka samenkomen. Alsof de samenstellers van de almanak willen zeggen: zien jullie dan niet onze bijdrage aan de Europese cultuur? Aan het eind van de almanak volgen pagina's met statistieken over 'Het Palestina van nu', wat niet alleen historisch vanuit ons huidige gezichtspunt een interessante tekst is, maar in de opbouw van de almanak vooral uitzicht op redding en hoop weergeeft.

De almanak voor het joodse jaar 5696 (1935-1936) vertoont een vergelijkbaar patroon. Het opent met een citaat uit een brief van Rosenzweig uit 1912. Het is het jaar van de Olympische spelen in Berlijn waarbij Duitsland nog enigszins een schijn probeerde op te houden en de deelnemende landen vooral wegkeken. Maar Rosenzweig beschrijft het joodse leven als een in ballingschap zijn, waarin de onzichtbare muren er zonder toedoen van de joden staan. Direct daarop volgen zeven door Buber vertaalde 'opgangpsalmen' (tussen 120 en 133) die klinken als een aansporing om de 'opgang' naar Jeruzalem, naar Palestina te wagen. Die oproep wordt weer versterkt door de afsluiting van de almanak met uitvoerige statistieken over joden in Duitsland en in Palestina.

De opbouw van de Schocken Bücherei is ook opvallend. Het eerste in 1933 verschenen deeltje

heeft als titel 'Die Tröstung Israels' en bevat naast de Hebreeuwse tekst de Buber-Rosenzweig vertaling van Jesaja 40 tot 55. De titel zegt voldoende met de verwijzing naar Jesaja 40,1: 'Troost, troost mijn volk'.

Als deel 51 verscheen 'Aus Tiefen rufe ich Dich. 23 Psalmen in der Urschrift mit der Verdeutschung von Martin Buber'. Het is een selectie van klaag- en dankpsalmen die hij 'lebensgeschichtlich' in een bepaalde volgorde heeft gezet. Hij wil voor de goede verstaander het leven – vooral het leven in 1936 – verduidelijken, door te beginnen met de 'roep uit de diepte' (Psalm 130). Een verzuchting die maar al te verstaanbaar was. Maar daarnaast klinkt uit de psalmen ook troost en bemoediging. Buber besluit zijn korte inleiding veelzeggend: 'De psalm is de menselijke stem, vox humana. In iedere tijd waarin de trouw onder de kinderen van Adam is opgehouden, spreekt hij nieuw over onze kracht en zwakheid, van ons als mensen'. Het spreken over het ophouden van de trouw onder de kinderen van Adam is een psalmcitaat, en tevens een directe aanklacht tegen de Nazi's en hun supporters. De joodse geleerden Ernst Simon en Daniel Krochmalik hebben een analyse gegeven van de volgorde waarin Buber de psalmen heeft gezet. Simon noemt de volgorde van de psalmen 'een nieuwe midrasj', een nieuwe manier van actuele joodse bijbeluitleg, die tegelijk heel oude wortels heeft. De midrasj is een manier van bijbeluitleg, soms bijna met het karakter van een preek, die ook aandacht geeft aan de volgorde van de verzen, en zo een code kent en beoefent die voor een buitenstaander moeilijk te volgen is. Het is dan ook een beetje een geheimtaal, waarin voor de goede verstaander verzet tegen onderdrukkers wordt opgeroepen. Omdat deze manier van schrijven aan de mozaïekkunst herinnert, wordt het 'Musivtechniek' genoemd. Op deze manier kan het bijbelcitaat als een ondergronds paswoord gebruikt worden. In de oude midrasj lezen en hoorden de joden bij Esau Edom. En Edom werd gelijkgesteld aan het onderdrukkende Rome. Arameeërs, de Aramim, werden wel vanwege de gelijke klank als Romain, Romeinen, gelezen. In het nieuwtestamentische bijbelboek Openbaring vinden we een vergelijkbare tactiek wanneer met Babel Rome bedoeld wordt. Ook Leo Baeck maakte in de jaren dertig van dit stijlmiddel gebruik. Er gaat het verhaal dat een Gestapocensor een tekst van Leo Baeck las en daarbij tegen hem opmerkte: 'Wij hebben een behoorlijke kennis van die oude geschiedenis die u citeert. Wij zijn geen

idioten. Wanneer u Rome zegt, bedoelt u Duitsland’.

Ernst Simon heeft de volgorde waarin Buber de psalmen gezet heeft vanuit een verzetsperspectief gelezen. Met soms actuele verwijzingen. Zo kwam hem bij het lezen van Psalm 73 de gestalte van Goering voor ogen (vs. 4-7):

*Tot hun dood blijven zij voor ziekte gespaard,
hun buik is goed gevoed,
aardse kwellingen kennen zij niet,
het lijden van anderen gaat aan hen voorbij.
Daarom is hoogmoed hun halssieraad
en bedekt geweld hen als een mantel,
hun ogen puilen uit het vet,
van eigenwaan zwelt hun hart*

‘Ons evangelie’

In de Schocken Bücherei verscheen als nr. 6 een boekje van Leo Baeck met de titel ‘Die Pharisäer’. Ook deze uitgave, op dat moment, was niet zo maar een joodse apologie tegenover een christelijk misverstaan van wie de Farizeeën waren. De christelijke kijk op het farizeïsme maakte onlosmakelijk deel uit van het anti-judaïsme en antisemitisme. In 1925 verscheen een themanummer van het door Buber gestichte tijdschrift ‘Der Jude’ over antisemitisme. In een nawoord bij dit nummer merkt Buber op hoe in de Duitse en christelijke bijdragen aan dit nummer de farizeeër telkens opduikt als het voorbeeld van wat er mis is met de joden, waarbij voorbij gegaan wordt aan wie de Farizeeën werkelijk waren. Bij lezing van dat themanummer valt op hoe veel ruimte de niet-joden in dit nummer krijgen om hun op zijn minst zeer discutabele meningen te ventileren. Dat een artikel van Baeck uit 1927, met voor een groot deel dezelfde strekking als dat van Buber, in 1934 in boekvorm verscheen, kan niet los worden gezien van een protest tegen antisemitisme en een beroep op de christenen hun denkbeelden te herzien.

In diezelfde lijn kan het boek van Leo Baeck ‘Das Evangelium als Urkunde der jüdischen Glaubensgeschichte’ gezien worden. Als nummer 88, als een van de laatste deeltjes in de reeks, verscheen het in 1938, kort voordat de uitgeverij door de Nazi’s gesloten werd en een deel van de voorraad nog naar Palestina verscheept kon worden. Het is een indrukwekkend document en getuigenis. Baeck, die volop bezet was door zijn werk voor de Reichsvertretung en herhaaldelijk gevangen werd gezet, vertaalde volgens zijn leerlingen het Nieuwe Testament tot twee maal toe

in het Aramees om zo de oorspronkelijke overlevering nabij te komen. Ook in dit boekje vinden we elementen van een ‘nieuwe midrasj’. Zo stelt hij de vraag wat de opstanden tegen Rome betekenden voor de christenen die buiten Palestina leefden. Wilden ze tot de joden gerekend worden of niet?: ‘De meesten hebben toen inderdaad voor Rome en tegen het joodse volk gekozen’.

De grootste waarde van het boekje ligt in de wijze waarop hij uitlegt hoe de joodse overlevering werkt en hoe dit in het evangelie doorwerkt. Het evangelie is zelf ook een midrasj, een uitleg van de traditie, zoals die uitleg ook al in het geheel van de Hebreeuwse Bijbel doorwerkt. De joodse overlevering is in eerste instantie een mondelinge overlevering, waarin overgeleverde teksten door het commentaar een actuele betekenis krijgen. Vanuit deze inzichten schrijft hij over het evangelie als ‘ons evangelie’. Het is in 1938 een directe uitdaging aan de christenen, die ver af stonden van deze benadering. Zij namen de handschoen niet op en zagen ook de uitgestoken hand niet, of weigerden die te zien. Er zijn geen aanwijzingen dat christenen aandacht besteedden aan deze joodse uitgaven vanaf 1933, die ook alleen maar in joodse boekhandels verkocht mochten worden. Maar in veel van deze uitgaven vinden we niet alleen een historische erfenis die het verdient herdacht en geëerd te worden, maar ook veel dat nog steeds actueel is voor het gesprek tussen joden en christenen.

Gebruikte literatuur o.a.:

Ernst Simon. *Aufbau im Untergang. Jüdische Erwachsenenbildung im nationalsozialistischen Deutschland als geistiger Widerstand*, Tübingen 1959.

Rita van de Sandt. *Martin Bubers Bildnerische Tätigkeit zwischen den beiden Weltkriegen*, Stuttgart 1977.

Daniel Krochmalnik. *Aus den Tiefen. Martin Bubers Aufstiegspsalmen im Dritten Reich*, in *Im Gespräch*, Hefte der Martin Buber-Gesellschaft, Nr. 14, 2011.

Leo Baeck. *Het evangelie is joods*. Nederlandse vertaling van *Das Evangelium als Urkunde der jüdischen Glaubensgeschichte*, vertaald door Piet Oussoren, ingeleid door Hans Schraevesande, Vught 2011.

Hans Schraevesande. ‘Jichud’, *Eenheid in het werk van Martin Buber*, Zoetermeer 2009.

JOODSE HUMOR 6a (Hun lach klinkt van zover)

Door Peter van 't Riet

Over religieus-joodse humor kom ik een andere keer te spreken. Eerst nog even aandacht voor een groot Nederlands-joodse humorist, Meyer Sluyser. Meyer Sluyser (1901-1973) kreeg grote bekendheid door zijn boeken over de verdwenen vooroorlogse jodenbuurt van Amsterdam. Hij schreef o.a. 'Voordat ik het vergeet' (1957), 'Als de dag van gisteren' (1958), 'Hun lach klinkt van zo ver' (1959) en 'Er groeit gras in de Weesperstraat' (1962).

Kun je Meyer Sluyser wel een humorist noemen? Zijn werk zit vol humor, maar altijd is er ook de smart en de weemoed om het verloren gegane Amsterdamse jodendom van voor de Catastrofe. Zijn boeken zijn een draagbaar monument voor het joodse leven van toen en daar.

Als je wilt kennismaken met het milieu waarin joodse witzes ontstonden en welig tierden, dan moet je het werk van Meyer Sluyser lezen. In *Hun lach klinkt van zo ver...* heeft Sluyser een briljante analyse gegeven van het joodse gevoel voor humor uit die dagen. Over het volk dat "elke dag het wonder van zijn voortbestaan met eigen ogen kon zien", schrijft hij (p. 12): "Een volk van mystici. Wie het leven ernstig neemt, kan slechts mild glimlachen, wanneer hij ziet hoe een uitverkoren volk zo eindeloos wordt gepijnigd. Daarom ook een volk van zelfspotters. Vertellen ze: "In het Rusland van de Czaar vraagt een Kozak aan Itzik: 'Waar ga je heen?' Zegt Itzik: 'Een mens weet toch niet waar hij heen gaat.' En bij dat antwoord blijft hij. Itzik wordt in de gevangenis geworpen. Zegt hij: 'Ik was onderweg naar mijn dochter en nou zit ik in de cel. Weet een mens nou waar hij heen gaat?'"

En (p. 14-15): "De onbedwingbare neiging om hun oordeel samen te vatten in een puntige vergelijking of een passende parabel hebben ze niet slechts van hun voorouders geërfd. Hun fantasie is zeer levendig. Zij denken logisch, maar zonder dat ze het zelf goed weten, verstaan ze de kunst over de tussenconclusies in hun eigen redenering heen te springen. Ze slaan schakels over. Ofschoon ze deductief denken, maken ze op hem, die hen niet goed kent, de indruk van inductief denkenden. Hun conclusies komen altijd een paar seconden eerder dan de slotsom, die hun omgeving trekt. Zeggen ze: 'Zij denken met een boemeltrein. Die aan alle haltes stopt. Maar wij denken met de sneltrein.' Ze wijden zich met overgave aan de casuïstiek. Ze bezitten een scherp

oog voor het algemene in elke bijzondere situatie. Ze luisteren gehoorzaam naar de inspraak van hun intuïtie. Alles is al eens eerder gebeurd. Alles kan vergeleken worden met vroeger. Elke situatie heeft een tweelingzuster. Ze bezitten een scherp oog voor de punten van overeenkomst in twee totaal verschillende problemen, zelfs als die punten er in het geheel niet zijn. Omdat het menselijk vermogen tot zelfbedrog onbeperkt is, verstaat iedereen, tot welk volk of ras hij ook moge behoren, bij uitnemendheid de kunst zijn eigen drogredenen voor de zuivere waarheid aan te zien. Ook de bewoners van de oude buurt zijn in staat naar een vooropgezette conclusie te redeneren. Hun vooroordeel is het beste oordeel. Maar tegelijkertijd staan ze zo objectief tegenover hun eigen pseudologica, dat ze van zich zelf getuigen: wij hebben geen gelijk, we nemen gelijk. Ze hebben altijd een passend verhaal bij de hand, dat de werkelijkheid optilt naar een ander vlak. Ze transponeren het actuele probleem als het ware in een andere sleutel, die hun beter ligt. Omdat ze geen dogmatisch geloof aanhangen, voelen ze het nooit als blasfemie, wanneer ze de wereld van God en de wereld van de mens in een blijspel van vergissingen door elkander klutsen."

En wat vindt u hiervan (p. 15-16): "Wanneer ze het gevoel hebben, dat de parabel, die ze willen hanteren niet precies op de situatie klopt, verstaan ze de kunst de werkelijkheid speels en virtuoos een tikje te vervormen. Ze passen geen kurken op flessen, maar flessen op kurken. Iemand, die dat kan, noemen ze 'een maugverdrejer', een hersenverdraaijer. Maar wat is een maugverdrejer precies? Dat kan alleen met een grapje worden verklaard."

"Op een keer komt een generaal met zijn paard bij een boerenherberg aan. Hij brengt zijn knol in de stal. Daar ziet hij dat de muren van onder tot boven zijn vol getekend met schietschijven. Een cirkel, daarin een kruis en

precies in het hart van dat kruis een kogelgat. Elk schot raak. Midden in de roos. Zegt de generaal tegen een klein Joods jongetje, dat in de stal rondloopt: ‘wie is die formidabele schutter, die elk schot raak in de roos schiet?’ Zegt dat jongetje: ‘Ik.’ ‘Jij? Kan jij dan zo goed schieten?’ ‘Nee, ik kan helemaal niet goed schieten. Maar ik schiet eerst en dan pas teken ik de cirkel met het kruis eromheen.’”

En (p. 16): “Ze denken en fantaseren analyserend. Ze kunnen een vraagstuk ad absurdum uit elkaar peuten en dan uit de hoge hoed een oplossing te voorschijn toveren, die voor iedereen verborgen was. Ook met dit vermogen drijven ze de spot.” En dan volgt er weer een onweerstaanbare witz over Talmoedisch redeneren.

Ik kan aan het citeren blijven (p. 20): “De grapjes, die ze elkander vertellen zijn veelal: praatverhalen. Anekdoten met weinig of in het geheel geen actie, uitmuntend door een spitse dialoog. De pointe is meestal een woordspeling. In negen van de tien gevallen vertellen die grapjes, dat twee mannetjes elkander tegenkomen. Die praten dan in kritische geest [...]. De twee pratende mannetjes uit de grapjes, die spontaan tussen Waag en Weesperplein ontstaan, zijn zelfprojecties van de vertellers. Het is alsof de verteller vrees gevoelt zijn eigen mening te uiten,

zijn eigen twijfel te openbaren, te laten zien hoe ook in zijn borst twee zielen wonen. De verteller schuift de buikspreekpoppetjes naar het proscenium. Zoals de voorouders eenmaal per jaar een bok, beladen met de zonden van het gehele volk, de woestijn injoegen, zo hebben de kleinkinderen de mannetjes uit het grapje uitgevonden, die per procuratie hun woorden in de mond nemen. Omdat ze behept zijn met de Joodse drang tot zelfanalyse beseffen ze, dat zulke praters-in-commissie een zwakke plek in het karakter van de verteller verraden. Een geheim gevoel, dat hij zich voor de vreemde omgeving niet bloot moet geven. En ook daarmee drijven ze goedmoedig de zelfspot: Zegt iemand tegen iemand: ‘Ken je die mop ? Twee Joodse mannetjes komen elkaar tegen...’ Zegt de ander: ‘Oah... alweer een mop van twee Joodse mannetjes, die elkaar tegenkomen, weet je nou nooit eens iets anders?’ Zegt de ander: ‘Jawel, moet je horen. Twee Chinezen komen elkaar tegen. Zegt de ene Chinees tegen de andere Chinees: ‘Heb jij al matzes in huis voor de Paasdagen?’

Tot slot (p. 22): “De lucht boven de oude buurt in Amsterdam is met goede woordspelingen verzadigd.” Was verzadigd. Maar veel van deze humor is er nog, mede dankzij Meyer Sluysers. Wordt vervolgd.

NIEUW BOEK: JODEN OP DE POL 1820-1890

Boekbespreking door Wim Neevel

In de kop van Overijssel op het dorp De Pol, werden in de periode 1820-1890 door de Maatschappij van Weldadigheid arme joden gehuisvest. In 1818 was luitenant-kolonel en filantroop Johannes van den Bosch met deze Maatschappij en een eerste kolonie in Frederiksoord begonnen, in 1820 gevolgd door de kolonie Willemsoord (kolonie III). De joodse kolonisten, waarvan meer dan 60% uit Amsterdam, vormden in die kolonie Willemsoord – op het dorp De Pol – in 'de jodenhoek' een levendige gemeenschap.

Tussen 1838 en 1876 waren een synagoge met schoollokaal, begraafplaats en badhuis in gebruik. Op het hoogtepunt rond 1845 woonden er ongeveer 160 mensen uit 21 gezinnen onder rabbi Nehemia Jacobson. “Rabbi Jacobsen had de vierde rang als algemeen leraar en de tweede rang

als godsdienstleraar. [...] Voor de tweede rang gold een degelijke kennis van de grammatica van het Nederlands en het Hebreeuws, en hij kon de Tora vertalen en verklaren” (pag. 47). De paupers werden omgeschoold tot landbouwers, maar hiervan is weinig terecht gekomen. Er was onder

de arme joodse kolonisten veel verloop door ontslag, verhuizing en desertie door gebrek aan voldoende motivatie. In Hoofdstuk 11 wordt bij de naam van Salomon Israëls, geboren op 14-01-1824 vermeldt: “[...] uit Ophemert. Aangekomen op 21-08-1880; [...] Op aankomstdatum geplaatst in kolonie III, Willemsoord. In de nacht van 19 op 20 december 1880 gedeserteerd” (pag. 118).

“Uit schoolinspecties is bekend hoeveel leerlingen door Jacobson zijn onderwezen: 39 in 1843, 70 in 1844, dalend naar 66 in 1845 en 60 in 1848. [...] maar daarna snel teruglopend naar 37 in 1860” (pag. 48). In 1862 vertrok de rabbi naar Veenhuizen en werd opgevolgd door Meijer Wolff. Steeds meer gezinnen vertrokken en in 1885 werd de Israëlitische gemeente te Willemsoord formeel opgeheven.

Er hebben ruim 500 mensen in 'de jodenhoek' op De Pol gewoond, hun familienamen staan in het boek in hoofdstuk 11 vermeld. Wat overblijft is een begraafplaats – zonder grafstenen, met een gedenksteen uit 1937 – een herinnering aan een boeiende geschiedenis. Op de steen staat een Hebreeuwse tekst uit Job 3:19 waarvan de vertaling luidt: “De kleine en de grote is daar en de knecht vrij van zijn heer”. Helaas is de tekst van de gedenksteen, in het boek op pagina 71, verkeerd weergegeven.

Naast een beschrijving van de joden op De Pol geeft de auteur Geert Groen, wiens (voor)ouders uit de kop van Overijssel komen, ook een korte historische beschrijving van de joodse gemeenten

van Steenwijk, Blokzijl, Noordwolde en Zwolle. Tevens komt het joods bestuur van Overijssel in de 19e eeuw aan bod. De schrijver heeft zich in deze hoofdstukken 9 en 10 laten leiden door zo ongeveer alles wat er de laatste jaren over deze plaatsen gepubliceerd is. Dat betekent wel dat het een allegaartje van onderwerpen is geworden. Hoewel de geboden informatie een willekeurig samenraapsel is, dat verder niet te controleren is, biedt het wel een mooi overzicht van het joodse leven in de mediene van Overijssel.

Dit boek over de rijke joodse geschiedenis van De Pol neemt ons mee naar een gemeenschap die als joods deel van kolonie Willemsoord vanaf 1820 is ontstaan. Arme gezinnen en wezen kwamen naar het platteland, waar ze als landarbeiders voorgeschreven kleding, een huis en een stukje land in bruikleen kregen. Als de kolonisten hun best deden konden ze na een jaar of vijftien schuldenvrij worden verklaard. Het regiem in de kolonies was streng, maar er was gezondheidszorg en de kinderen gingen naar school. “Er zijn op De Pol 88 joodse kinderen geboren, er sterven 15 kinderen onder 13 jaar en 8 volwassenen op het dorp. [...] De gemiddelde gezinsgrootte bij de joodse gezinnen was 7 tot 8 personen” (pag. 73). “De gemiddelde verblijfsduur in de kolonie was 92 maanden (bijna 8 jaar), met uitschieters van maar 12 dagen tot ruim 50 jaar” (pag. 74).

Veel informatie is ontleend aan de rapporten van de 'rabbijn-inspecteurs'. Zo vormden de rapporten van Samuel Israël Mulder (1792-1862) een voorname bron voor de kennis van het joods onderwijs in deze periode. “Bij de komst van schoolinspecteur Mulder op 18 juni 1839 zaten 's morgens om half negen alle 62 joodse kinderen keurig uitgedost in hun beste kleding in het schoollokaal. [...] Aan Hebreeuws schrijven deed godsdienstleraar Jacobson niet meer, aangezien daarvoor niets werd betaald door de regering. *Maar boven alles munt uit het schoone, ja hartroerende gezang. Nergens was ik er zoo door getroffen. Op eenen dorren heigrond, waar men ternauwernood een veldbloempje verwacht, zoo veel schoons aan te treffen, [...] De Hallelujah's klonken zoo melodieus, uit vollen boezem, dat mij de tranen langs de wangen rolden.*’

Mulder rapporteerde verder: *De synagoge was eenvoudig, maar zag er netjes uit. De rol waaruit gelezen werd was, evenals andere zaken, tamelijk waardeloos, die zou wel vernieuwd kunnen worden. [...] De twaalf joodse gezinnen,*

samen 103 zielen, woonden allemaal dicht bij de synagoge” (pag. 59). De beide aanwezige oude rollen uit Steenwijk werden pas in 1860 vervangen. “Onder het zingen van toepasselijke Psalmen werden de rollen in de Arke geplaatst, waarna de Opperrabbiijn (Hillesum) en de heer Jacobson een toespraak hielden. De aanwezige joodse kolonisten waren allen erg onder de indruk van de plechtigheid” (pag. 63).

In 1841, bij Mulders derde bezoek aan de Israëlitische gemeente, woonden er 13 joodse gezinnen in de kolonie, samen 122 zielen. “Alle kolonisten hadden hun eigen woning, een koe op stal en een moestuin. De jongelieden werkten in de landbouw of in de weverij (in Willemsoord)” (pag. 60). “De oudste jongens hadden het zo druk op het land dat ze sinds twee maanden niet meer op school waren geweest. Het best oppassende meisje, Naatje Menist, kreeg van de inspecteur een gebedenboek cadeau” (pag. 61).

In 1852 woonden ook twee Portugees-Israëlitische gezinnen in de kolonie, Lobatto en Querido. Lobatto was een Cohen (priester). “Door zijn komst konden de sjoeldiensten voor het eerst volledig worden gehouden, aangezien men voordien op feest- en hoogtijdagen nimmer de priesterzegen kon uitspreken” (pag. 61-62).

De invoering van de onderwijswet van Van Bruggen in 1857, waarbij joods onderwijs door godsdienstleraren niet langer werd vergoed, heeft grote gevolgen. Joodse scholen werden niet langer gesubsidieerd en de kinderen werden naar de openbare scholen verwezen. “Daarbij gaven ouders prioriteit aan het gewone onderwijs en hielden zij hun kinderen steeds vaker thuis wanneer deze eigenlijk godsdienstonderwijs moesten volgen. *Twee uren voor het aanleren van een zoo moeilijk vak, met al de verdere kundigheden [is] veel te weinig*’, aldus Mulder. Hij concludeerde dan ook wat mistroostig dat *‘het opkomende geslacht al meer en meer van het Jodendom verwijderd zal worden’* (pag. 64-65).

In 1838 hadden hier nog 62 kinderen les gekregen van Nehemia Jacobson. “In 1883 zijn er nog een vijftal joodse gezinnen met circa 25 zielen over. Het einde van de joodse kolonie op De Pol komt snel dichterbij, er zijn nauwelijks genoeg mensen voor een minjan” (pag. 68). Rabbi Wolff doet nog een vergeefse poging om de joodse gemeente in stand te houden door een

beroep te doen op het Fonds tot Voorziening in de Godsdienstige Behoeften.

In 1880 en 1882 werden in totaal nog vier joodse gezinnen bij de Maatschappij geplaatst waarvan drie gezinnen in kolonie III, maar deze gezinnen waren in 1883 alweer vertrokken.

Na het opheffen in 1885 van de joodse gemeente op De Pol raakten de synagoge met klaslokaal, het badhuis en de begraafplaats in verval. In 1888 brandde de joodse school af. Er waren nog nauwelijks joodse kolonisten en de school werd daarom niet meer herbouwd.

Heel bijzonder is dat als de trouwe kolonist Abraham Jacob van Goor op 13 oktober 1888 overlijdt, na een verblijf van 30 jaar in de kolonie, hij in Steenwijk moet worden begraven.

“De laatste joodse koloniste, die kolonie III verlaat, was Saartje Prins, geboren op 10-09-1841 in Rotterdam. Ze was aangekomen op 26 juni 1889 en was ingeschreven in Willemsoord als ingedeelde (inwonende). Ze woonde tot 17 oktober 1889 in bij de hervormde kolonist A.J. Rusch, daarna tot haar vertrek op 23 juni 1890 bij kolonist C.C. Schouten, vandaar vertrok ze naar Amsterdam (pag. 70).

Deze bijna vergeten joodse geschiedenis van De Pol is met dit boek voor het eerst gebundeld. Fragmenten waren eerder beschreven in het archief van de Maatschappij van Weldadigheid, het Drents archief en in het werk van schrijvers als Iet Erdsieck, Cecilia Kloosterhuis en Wil Schackmann.

De opzet van het boek is een min of meer chronologisch ingedeeld geschiedverhaal, dat binnen de verschillende hoofdstukken is opgedeeld in thema's. Helaas is het een inconsistent en wat verbrokkeld geheel geworden. Toch wil ik, ondanks alle kritische opmerkingen, mijn waardering uitspreken voor al het werk dat Geert Groen gedaan heeft. Wie verder bereid is de vele typografische en stilistische onvolkomenheden in de tekst voor lief te nemen, kan veel plezier beleven aan deze uitgave, die een deel van de joodse geschiedenis van Overijssel opnieuw in kaart brengt.

Geert Groen, *Joden op De Pol 1820-1890*. Mijnbestseller BV, 2012. Ingenaaid, 148 pagina's, 50 illustraties. ISBN 9789461931788. Prijs €14,95.

Afscheid van Dicky Koffeman

Door het bestuur

Jarenlang prijkte in het colofon van het Judaica Bulletin haar naam: Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse). Maar enige tijd geleden heeft Dicky te kennen gegeven dat zij met haar werkzaamheden voor de bibliotheek van de stichting wilde ophouden. Vanuit het bestuur willen we haar van harte danken voor het vele opbouwende werk dat zij voor de Stichting Judaica heeft gedaan.

Mede dank zij haar staat er in het leslokaal van de synagoge een goed verzorgde bibliotheek met boeken die betrekking hebben op het jodendom. Van deze bibliotheek, die tijdens de cursusavonden ter beschikking staat van de cursisten van de Stichting Judaica, hebben velen regelmatig veel plezier gehad. Dicky heeft in al die jaren – vanaf 2000 – haar werk met inzet, nauwkeurigheid en professionaliteit gedaan. Vanaf 1 september 2001 maakte Dicky ook deel uit van het bestuur van de Stichting Judaica en heeft zo bijgedragen aan de uitvoering van de diverse bestuurstaken en de continuïteit van het stichtingswerk.

Ook aan Dicky's betrokkenheid bij de werkgroep cursussen en haar werkzaamheden als coördinator houden we goede herinneringen. Ook dit werk deed ze nauwgezet. Maar ook aan al deze werkzaamheden is nu een eind gekomen. In de bestuursvergadering van 27 februari hebben we op gepaste wijze afscheid van haar genomen.

Op haar eigen bescheiden wijze heeft Dicky een belangrijke rol gespeeld om het werk van de Stichting Judaica mogelijk te maken. We danken haar daar van harte voor en wensen haar en haar

man nog vele jaren in gezondheid. Dicky, het allerbeste en veel *mazzel tov*.

Het verheugt ons dat Jeannette Hansma, bibliothecaresse bij Windesheim, zich graag als vrijwilligster wil verbinden met de stichting. Zij werd bereid gevonden het werk als bibliothecaresse van Dicky over te nemen.

Bibliotheek in het leslokaal in de synagoge die jarenlang door Dicky Koffeman werd beheerd.

Afscheid van Hans Boertjens

Door het bestuur

Nadat hij 24 jaar lang onze trouwe docent Bijbels-Hebreeuws is geweest, gaat ook Hans Boertjens ermee stoppen. Velen heeft hij in die jaren vertrouwd gemaakt met de heilige taal en haar grammaticale en syntactische geheimen. En velen heeft hij de liefde voor die taal bijgebracht, een liefde die meestal een duurzaam karakter kreeg.

Hans was een docent van het degelijke soort. Geen simpele grammaticaboekjes, maar het stoere werk van Lettinga “Grammatica van het Bijbels

Hebreeuws” en het “Hulpboek bij de grammatica van het Bijbels Hebreeuws” vormden de basis voor zijn onderwijs. En dat niet in één jaar, maar

een leergang van twee jaar, elk jaar 15 avonden. Voor veel cursisten was het doorzetten geblazen, voordat ze in hun derde jaar bij de bijhoudcursus konden aanschuiven. Maar wie dat lukte, die had dan ook iets geleerd! En het werd gewaardeerd. Een van de cursisten schreef nog onlangs: "In de tijd dat ik van Hans Boertjens les heb gehad, 2 jaar, heb ik zo ontzettend veel mogen leren. Zijn manier van les geven vind ik vlot en boeiend. Zijn enthousiasme werkt aanstekelijk." We kunnen gerust stellen dat we als Stichting Judaica al die jaren met Hans gemazzeld hebben. De laatste twee jaar was Hans al aan het afbouwen in de

richting van zijn pensionering. Evert van den Berg had al de beginners- en de gevorderdencursus overgenomen. Na dit cursusseizoen stopt Hans ook met de bijhoudcursus en neemt Evert ook die van hem over, een natuurlijk moment nu dit jaar de tweedejaars gevorderdencursus van Evert wordt afgerond en hij zijn cursisten kan meenemen naar zijn eigen bijhoudcursus. We danken Hans van harte voor zijn jarenlange enthousiaste inzet (in stilte, zoals hij het zelf noemt) en wensen hem nog vele goede jaren in gezondheid toe.

JUDAICA-AGENDA – VOORJAAR & ZOMER 2012

8-4-2012 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00.(jeugdigen met korting).

26-4-2012 - **Jom Ha'atsmaet-viering**

De Joodse Gemeente Zwolle en het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle organiseren de viering van de 64^e verjaardag van de Staat Israël. Op het programma staan: Opening door de voorzitter van de Zwolse afdeling van het Genootschap Nederland-Israël, Dr. J. van Slageren. Daarna zal Dr. Peter van

't Riet, voorzitter van de Stichting Judaica, de feestrede uitspreken. Hierna volgt een toast op de Staat Israël en worden de volksliederen gezongen. In de pauze kan Israëlische wijn en druivensap gekocht worden. Het verdere programma na de pauze zal te zijner tijd nog bekend gemaakt worden. Plaats: Synagoge van Zwolle. Aanvang 19.30 uur.

13-5-2012 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel-Hirschstraat 8. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00.(jeugdigen met korting).

Bestuurswisselingen / Aankondiging 5^e lustrum

Over het vertrek van Dicky Koffeman en de komst van Jeannette Hansma heeft u al kunnen lezen. Daarnaast zijn er nog andere veranderingen in het bestuur te melden.

Na twee jaar zoeken is het ons gelukt een nieuwe penningmeester aan de Stichting Judaica te verbinden. We zijn zeer verheugd dat we Sandra Prins, accountant in Kampen en wonende te Zwolle, bereid hebben gevonden het financieel beheer op zich te nemen. Zij volgt daarmee Peter van 't Riet op die het penningmeesterschap sinds het vertrek van Bote Mikkers heeft waargenomen. Ook is Mieke van Harten-Wondergem, die al een aantal jaren de cursisten- en abonnementen-administratie deed, tot het bestuur toegetreden. Daarmee is het bestuur voor het eerst sinds lang weer op maximale sterkte. We wensen de nieuwe bestuursleden en bibliothecaris veel succes en plezier toe bij het werk voor de stichting.

Verder zal Peter van 't Riet per 1 juli a.s. na 25 jaar terugtreden als voorzitter van onze stichting. Het voorzitterschap zal dan worden overgenomen door Wim Neevel en hij zal op zijn beurt het secretariaat overdragen aan Johan Dekker.

Ook memoreren we alvast dat de Stichting op 2 juni a.s. 25 jaar bestaat en dat het Judaica-Bulletin per 1 juli a.s. haar 25ste jaargang hoopt af te ronden. Deze lustra zullen op zondag 4 november feestelijk gevierd worden in de synagoge met een programma rondom de 14de Samuel-Hirschlezing. U wordt daarover in het volgende bulletin nader geïnformeerd.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt €8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J. Dekker (lid)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administratie)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- W.H. Neevel (secretaris)
- Mw. S. Prins (penningmeester)
- S.P. van 't Riet (voorzitter)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.J. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 juli 2012. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

VAN HET BESTUUR

Omdat er deze keer nogal wat te melden viel hebben we daar een klein artikeltje van gemaakt. U vindt het op pag. 11.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michael Canter, Wil Cornelissen, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker, Arie Driesprong, Henrike de Graaf, Jeannette Hansma, Dick Klasen (cursuscoördinator), Wim Neevel, Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).